

Методологія історії

УДК 930.1(477)“20”:316.37

DOI <https://doi.org/10.26661/zhv-2021-4-56-01>

«ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР» ІСТОРІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ПРОЕКТ

С. Р. Лях

Запорізький національний університет

s_lyakh@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8552-1638>

Ключові слова: сучасна українська історіографія, історична антропологія, історія повсякденності, міроісторія.

Автор засвідчує появу повноцінних досліджень з історії України, виконаних в стилі історичної антропології, історії повсякденності і мікроісторії. Він здійснює епістемологічний аналіз п'яти творів, опублікованих протягом 2014–2021 рр., і з'ясовує, що це є «інша» історія, тобто новий спосіб концептуалізації минулого, а не просто додавання деталей. Це не теоретичні тексти, а праці «практикуючих істориків». Ці публікації становлять платформу для розмови про особливості, дослідницький апарат, стильові особливості, переваги, і значення історії України «у людському вимірі».

Пізнавальні потенції сучасних лабораторій дослідження минулого зміцнили достатньо для того, щоб замахнутися на більш амбітні цілі: не задовольняючись абстрактними спекуляціями з приводу пояснення мотивів людської діяльності, спробувати досягти повної конкретної ясності. Причому, ентузіасти «повернення живої людини» в історію жодним чином не протиставляють свої пошуки іншим історіографічним напрямом, у тому числі макроісторичним.

Для реалізації програми історичного мікроаналізу потрібні дві речі: великі масиви даних особливого типу і задіяння інтелектуально вибагливих інтерпретаційних технологій. А це важкий шлях. Важливою вимогою є дотримання принципу цілісності історичної інтерпретації – прагнення тотальної історії через всебічне дослідження обраного об'єкта – людини, яка є місцем перетину усіх тенденцій суспільного життя.

Крок за кроком, перебираючи масу емпіричного матеріалу, історик створює цілісний образ, передає присмак епохи. Це – не проста деталізація, це цілеспрямована характеристика. Це робота над сутностями і сенсами. І це дозволяє виправляти однобокість, перебільшення і прямолінійність в оцінках українського ранньомодерного суспільства.

Нові дослідницькі технології також дозволяють успішно вирішувати проблеми взаємин Людини і Влади у ХХ столітті – через застосування таких пояснюючих моделей, як «політичний ритуал», «практики», «життєві стратегії».

THE «HUMAN DIMENSION» OF HISTORY: UKRAINIAN PROJECT

S. Lyakh

Zaporizhzhia National University

Key words: modern Ukrainian historiography, historical anthropology, history of everyday life, microhistory.

The author testifies to the emergence of full-fledged research on the history of Ukraine, performed in the style of historical anthropology, the history of everyday life and microhistory. He analyzes the epistemological analysis of five works published during 2014–2021 and finds that this is a “different” story, a

new way of conceptualizing the past, not just adding details. These are not theoretical texts, but the works of "practicing historians". These publications provide a platform for discussing the features, research apparatus, stylistic features, benefits, and significance of Ukrainian history "in the human dimension."

The cognitive potential of modern laboratories for the study of the past has been strengthened enough to pursue more ambitious goals: not content with abstract speculation about explaining the motives of human activity, to try to achieve complete concrete clarity. Moreover, enthusiasts of "the return of a living person" to history in no way contrast their search with other historiographical trends, including macro-historical.

Two things are needed to implement a program of historical microanalysis: large data sets of a special type and the use of intellectually demanding interpretive technologies. And this is a difficult path. An important requirement is to adhere to the principle of the integrity of historical interpretation - the pursuit of total history through a comprehensive study of the chosen object - a person who is the intersection of all trends in social life.

Step by step, going through a lot of empirical material, the historian creates a holistic image, conveys the taste of the era. This is not a simple detail, it is a purposeful characteristic. This is work on essences and meanings. And this allows us to correct the one-sidedness, exaggeration and straightforwardness in the assessments of Ukrainian early modern society.

New research technologies also allow us to successfully solve the problems of the relationship between Man and Power in the twentieth century - through the use of such explanatory models as "political ritual", "practices", "life strategies".

«Людський вимір» історії – це умовна назва сімейства пізнавальних ідей, пояснювальних підходів і дослідницьких технологій, які постали у 1970-ті роки у вигляді *історичної антропології*, а з 1990-х років – ще й інших стимульованих нею напрямів, таких як *історія повсякденності* та *мікроісторія*. Повної ясності в «генеалогії» та ієрархії цих новітніх напрямів в історичній науці немає, але безсумнівно є одне: всі вони заточені на «повернення живої людини в історію».

Історична (культурно-історична) антропологія заявляє про себе з кінця 70-х рр. ХХ ст. У другій половині 1970-х рр. захоплення культурною антропологією, наприклад, серед представників школи «Анналів» стає всезагальним. Віддаючи данину новій моді, «Анналі» публікують спеціальні номери, присвячені антропологічним темам: «Біологічна історія і суспільство», «Історія і структура», «Сім'я і суспільство», «Історія і сексуальність», «За антропологічну історію», «Історія споживання», «Довкола смерті», «Антропологія Франції», «Історія і антропологія андських спільнот», «Дослідження ісламу. Історія і антропологія».

На протигагу структуралістському напрямку антропологічна історіографія ставить в центр свого дослідження конкретну історичну людину з її досвідом і способом поведінки. Антропологічний

підхід служить серйозним нагадуванням, що історія має справу не тільки з тенденціями і структурами, які можна спостерігати зовні, але вимагає й обґрунтованої поваги до культури людей минулого і готовності побачити світ їх очима. Історична антропологія розробляє «погляд зсередини», *емічний* (зсередини) аналіз – замість *етичного* (з погляду зовнішнього спостерігача). Емічний підхід передбачає пильну увагу до дій, намірів і навіть ілюзій людей. Поступово склалася палітра антропологічної характеристики суспільства, яка включала такі розділи: «фізична антропологія» (історія харчування, хвороб, лікування, гігієни, історія запахів, ставлення до смерті, потреби, почуття, щоденні звички, вірування); «історія поведінки і звичок» (жести, пози, застільні манери, сексуальна поведінка); «колективні уявлення» – способи сприйняття дійсності (уявлення про святість і про пройдисвітів, комерцію, сім'ю, церкву, сприйняття часу, просторові уявлення, у тому числі «топографія потойбічного», «етнографія усної мови», ритуали, «система образ» з її стереотипами і умовностями – жестом, словом, блюзнірськими написами); історія приватного життя, «життєві стратегії»; «політична антропологія»; «сценарії влади» (рутина правлєнь, патронат і клієнтела, неформальні практики)¹.

¹ Крім М.М. Историческая антропология. Санкт-Петербург;

У надрах «нової історичної науки» сформувалася *історія повсякденності* як реакція на інституційну і юридичну історію, як прагнення повернути «людський вимір» предмету історичних студій. В центрі уваги історії повсякденності – цілісне дослідження життєвих світів людей різних соціальних верств, їх поведінки і емоційних реакцій на події. Історія повсякденності – це не історія побуту. Етнограф відтворює побут, а історик повсякденності аналізує емоційні реакції, переживання людей щодо того, що вони мають. В центрі уваги історика повсякденності не просто побут, але життєві проблеми і їх осмислення тими, хто в цьому жив.

Найприкметнішою тенденцією сучасної історіографії є відмова від «макропідходу» (так званого метадискурсу) на користь «мікропідходу», відмовою від вивчення структур у «часі довгої тривалості» на користь дослідження конкретної соціальної практики окремих «акторів» історичного процесу.³ Кінця 1970-х рр. насамперед в Італії, але також в США, у Франції та ФРН *мікроісторія*, раніше іронічно ототожнювана з «жалюгідними рештками» історії, перетворюється у новий спосіб дослідження і пізнання, що відкриває можливість проникнути у недосліджені галузі соціальної історії.

З 1989 р. постали «Четверті Анналі», що символізувало набуття мікроісторією своєї інституційної самодостатності. Тепер історію приваблює реальне, ця історія прагне вивчати точно визначені об'єкти, зрозуміти, як реально, конкретно відбуваються події в історії, зрозуміти ситуативну поведінку, тобто поведінку, завжди пов'язану з певним контекстом, в який вписаний «актор», зрозуміти, яким способом суспільство поступово конструює саме себе².

Мікроісторія як практика фактично полягає в зменшенні масштабу погляду, в мікроскопічному аналізі й інтенсивному вивченні документальних матеріалів. Предметом мікроісторії є невеликий і незначний випадок (пересічна, непоказна подія) з минулого, який може статися де завгодно, але який у кінцевому рахунку і визначає справжній контекст історії. Мікроісторія розглядає людей виключно «в ситуаціях». Звідси особливий інтерес до епізоду. Але через нитку персональної долі мікроісторія шукає новий підхід до соціального.

Мікроісторія – це така ж цілісна історія, як і

макроісторія, але вибудована «знизу». Вона пильно придивляється до вчинків людей як соціальних акторів минулого, їх конкретного соціального досвіду, процесу формування ідентичності груп, мережі тісних зв'язків і взаємовідносин – конкуренції, солідарності, об'єднання. Тим самим вона переносить соціоісторичний аналіз у площину процесів (а не структур): розбирається рутину міжлюдських стосунків, простежуються правила гри, механізми досягнення угод, компромісів між акторами. Образ соціальної реальності, створений мікроісторичним підходом, не є зменшеною, чи частковою, чи урізаною версією того, що дає макроісторичний підхід; це є інший образ, але також цілісний³.

У вказані роки українська суспільна думка зосереджувалася на проблемах подолання стереотипів вульгарного марксизму, заповнення «білих плям» в історії і повернення історичної спадщини. Інтерес до ідеї «повернення живої людини в історію» тут прокинувся з відставанням приблизно у 20 років, з другої половини 1990-х років, і був пов'язаний, зокрема, з виданням творів Ф.Броделя, Ж.Легоффа, Н.Дейвіса, Д.Бовуа українською мовою.

Цілком природно, що системний поворот в підходах до історіописання починається з умоглядного осмислення літератури загального епістемологічного плану. В Україні бум теоретико-методологічного формального інтересу до засад історії повсякденності і навіть її своєрідної пропаганди припадає на 2006–2015 рр. Досягненням літератури такого, «теоретичного», плану є введення в обіг широкої бібліографії, виклад ідей західних колег щодо перспектив збагачення дослідницького інструментарію істориків, освоєння категоріального апарату мікроісторії та історії повсякденності. В цей адаптивний рух вписується серія колективних монографій Інституту історії України НАН України, виданих під гаслом «З історії повсякденного життя в Україні»⁴. Прикметно, що всі ці томи відкриваються розлогими історіософськими нарисами з посиленнями на зарубіжних авторів, в яких старанно роз'яснюється, якою історія «має бути».

Перші підсумки оволодіння українських істориків риторикою історичної антропології та істо-

Москва, 2010. С.119–129.

² Гренье Жан-Ив. Размышления о «критическом повороте». Одиссей-2005. Москва, 2005. С.138–139.

³ Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального. Одиссей-1996. Москва, 1996. С.114–116.

⁴ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) / Відп. ред. С.В.Кульчицький. В 2 ч. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009–2010; Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах / Гол. ред. В.Смолій; Відп. ред. В.Горобець. – Київ: Інститут історії України, 2012–2013 та ін.

рії повсякденності і пропозиції щодо перспектив подальших конкретно-історичних досліджень були розглянуті на науково-практичних конференціях⁵.

В цілому перше десятиліття активного інтересу до історії повсякденності відзначилося переважанням теоретичних і організаційних пошуків над практичними результатами. Суттєвою проблемою залишається необхідність подолання таких квазімікроісторичних дій, як імітація історії повсякденності, відверте побутописання, емпірична рутинна, фактографічна сваволя.

Змістом цієї статті є методологічна інвентаризація того, що сталося потім. Потім з'явилися високопрофесійні новаторські дослідження, які не залишають жодних сумнівів: крига скресла. Вони становлять базу, на якій можна вести розмову про особливості, дослідницький апарат, стильові особливості, переваги, і значення історії України «у людському вимірі».

Ранньомодерна доба з її значно потужнішою в порівнянні з попередніми періодами літературною і документальною спадщиною не випадково стала хронологічно першою, яка дала привід до повномасштабного застосування сучасних технологій відтворення історії в «людському вимірі».

Окремо слід відзначити серію праць Наталі Старченко⁶, які мають жанрову виразність як дослідження в галузі історії повсякденності і мікроісторії. На прикладі найновішої її публікації – книги «Українські світи Речі Посполитої» розглянемо потенціал нових підходів до вивчення історії України.

Книга різножанрова, вона містить і політичні нариси історії постання Люблінської унії, і реконструкції сценаріїв обрання королів, і розбір судової рутини, і реалії громадського життя шляхти. Візьмемо до уваги тільки ті розділи, які виводять нас на «шляхетське повсякдення» – змагання за шляхетську честь; шляхетська родина; судове повсякдення. Від самого початку Н.Старченко має план: показати твердження про панування в Речі Посполитій політичної анархії прикрим непоро-

зумінням, яке частково породжується поверховим розумінням деталей шляхетського громадського побуту.

Розплутуючи судові справи, Н.Старченко розбирає густе плетиво епізодів-конфліктів – з надією зрозуміти, «як люди жили в мирному повсякденні та що їм найбільше важило». Авторка невтомно розплутує деталі постійних і чисельних зіткнень, які на перший погляд можуть здатися або сміховинними, або зловісними: конфлікти сусідів по маєтку «за гуску, за грушку, через свині»; цілі воєнні виправи «з аркебузами, з рушницями, з луками, зі стрілами, з мечами». Спостерігаючи усю галасливу експресію змагальної несамовитості, можна лише дивуватися, як узагалі шляхетський стан уцілів. Але, знаючи всі деталі, Н.Старченко дивиться на увесь цей хаос поглядом іронічного історика: «Такий перебіг конфлікту, де рушниці в нападників не стріляли, або ж кулі від пострілу, мало не впритул, не влучали, де піший шляхтич утікав від натовпу вершників, де самотній і часто беззбройній жертві вдавалося порятуватися, опинившись поміж до зубів озброєних і сповнених рішучості до вбивства ворогів, – цілком типовий для скарг»⁷.

Дослідниця виявила: щоб не стати жертвою оманливої запальної риторики і адекватно зрозуміти перебіг конфліктів, треба володіти семантичним ключами, які відточуються досвідом дослідника. Наприклад, треба вміти читати ритуал поєдинку, знати стратегію ведення ранньомодерного суду, розуміти судочинну риторику. Дослідниця прописує семіотичні ключі для адекватного розуміння отого ярмарку сварок, конфліктів, позовів, поєдинків:

– Сутички затівалися не для того, щоб убити чи пограбувати, а щоб отримати привід продемонструвати свою дієздатність, щоб застрашити суперника.

– Практика демонстрування шляхетських амбіцій виробила цілу енциклопедію образливих дій, жестів, висловів (дошкульне «слівце», свист, скривитися, зморщитися, пильно поглянути, недбало шапку зняти, не подати руку). Поруч з цим існувала ціла технологія погроз і реагувань на погрози («одповідей»).

– Абсолютно переважали наїзди не як грабунк, а як символічний акт. Наїзд як «лицарська випава» не випадково супроводжувався широким використанням воєнної атрибутики – бубнів, труб, прапорів, хоругов, гаківниць, возів тощо.

⁵ Історія повсякденності: теорія та практика. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010; Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел. Збірник матеріалів Всеукраїнського науково-теоретичного семінару, 14–15 травня 2015 р., м. Вінниця. Вінниця, 2015.

⁶ Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). Київ, 2014; Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст. Джерела та інтерпретації / Упоряд. Н.П.Старченко. Київ, 2020; Старченко Н.П. Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію. Київ, 2021.

⁷ Старченко Н.П. Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію. Київ, 2021. С.346–347.

– Звичайно ж, існували і ритуали упокорення – демонстрації готовності до залагодження конфлікту, після того як були з'ясовані головні моменти.

І ось – висновок: голосні шумні заяви про намір знищити супротивника «закінчувалися зазвичай тривіальною бійкою на гостині чи в корчмі».

Крок за кроком дослідниця з хаосу людського театру пристрастей і честолюбств формує пояснювальні конструкції, які дозволяють орієнтуватися, розуміючи сенси екстравагантних (з нашого погляду) дій. Головні з них такі:

– Честь вважалася важливішою за життя. Судове змагання було одним з найголовніших засобів соціального регулювання в тогочасному суспільстві. Там розгорталася «справжня драма боротьби за символічний капітал у шляхетській спільноті».

– Мистецтво активного ствердження шляхетської честі полягало у володінні механізмом загострення конфліктів із мінімальними втратами.

– Честь мала також матеріальний вимір – кількість приятелів, готових прийти на допомогу, поручитися, виступити свідками тощо. (В засіданнях суду брала участь чисельна публіка – позивачі, їхні слуги, товариші, – що перетворювало судові змагання на ціле дійство, на подію регіонального масштабу).

– В судах Речі Посполитої був добре відпрацьований механізм примирення. Місія суду була прагматичною і стабілізуючою: «наглядати не караючи» Функція суду XVI століття була специфічною: зважувати честь та добру славу позивачів і відповідачів і підштовхувати їх до примирення.

– Суд перетворювався на змагання у риторичі. Причому, судова практика того часу залишала можливість представити практично будь-який варіант убивства як прикру випадковість.

– Кінцевим орієнтиром і судової системи, і всіх учасників процесу було досягнення «спокою посполитого» – загального миру.

– Задля досягнення «спокою посполитого» соціальна практика випрацювала перевірений арсенал технологій залагодження конфлікту: між патроном і слугою, між впливовою особою і міською громадою, між шляхтичами одного рівня, між християнами і євреями.

Розглянувши лише частину сюжетів книги Н.Старченко, можна визнати, що мікроаналіз дозволяє відкинути полегшене поверхове судження про шляхту як про винятково «реакційну» силу. Перед нами постає світ статечний, заснований на суспільній відповідальності і позитивних цін-

ностях. Щоб переконатися в цьому, треба просто прочитати цю талановиту книгу.

Разом з тим, спроба дослідниці вийти на вищий рівень історичного синтезу і пов'язати досліджену «історію знизу» з історико-геополітичними процесами створює враження концептуального еклектизму. При переході від заснованих безпосередньо на емпіричних інтерпретаціях локальних висновків до більш високого дискурсивного рівня авторці бракує доказовості. Стає зрозумілим: щоб здійснити коректне порівняння історичної ролі шляхти, селянства і козацтва, слід спочатку дослідити «життєві світи» і «життєві стратегії» і селянства, і козацтва. Та й «шляхетське повсякдення» слід розглянути з належною повнотою. Шляхтич чудово показаний як громадянин, парламентар і судовий ритор. Але поза кадром залишився шляхтич як воїн, господар, торговець. У книзі Н.Старченко ці іпостасі шляхтича лише умовно позначені загальними соціологічними термінами. Тут порушено один з основоположних принципів мікроісторії – прагнення тотальної історії через всебічне дослідження об'єкта – людини, яка є місцем перетину усіх тенденцій суспільного життя. Адже історія повсякденності і мікроісторія – це технології, які завдяки зменшенню об'єкта історичного дослідження дозволяють досягти цілісності історичної інтерпретації – досягнути історичний процес як нерозривну збалансовану цілісність матеріальних, духовних, політичних, естетичних векторів людського існування.

Відома дослідниця історії Гетьманщини XVII – початку XVIII ст. Тетяна Таїрова-Яковлева одну із своїх останніх книг⁸ визначає як «оповідь», і з першої ж сторінки ставить акцент на живій людині, а не на інституціях чи структурах. Авторка запрошує читача здійснити «мандрівку... у світ людей...», але разом з тим піднімає планку розмови і зауважує, що насправді йтиметься про принципи високі істини. Почавши свою книгу словами «повсякдення» і «дозвілля», Т.Таїрова-Яковлева орієнтує читача на глибоку серйозну розмову – про «цінності» української еліти, про «менталітет вільної людини, яка має змогу розпоряджатися власною долею і керувати своєю країною». Складовими цього менталітету називаються «традиція активної участі в житті країни», «усвідомлення своєї власної значущості й незалежності», «уявлення про лицарський характер козацької служби». Об'єктом споглядання визначається «сус-

⁸ Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. Київ, 2017.

пільство, в якому вірили в Бога, свободу й успіх». Отже, перш ніж зануритися у світ речей і традицій, авторка намічає загальний план свого дослідження, задає семантичні рамки свого дискурсу.

У книзі увага читача з площ великих міст, з коридорів влади, з сеймів, рад і дум переноситься на периферію – в камерні місця, в світлиці приватних осель, в льохи (де зберігаються бочечки з дорогоцінними монетами), в затишні закутки садів і парків, в царину уявлень, смаків, мрій, почуттів. Криниці, колодязі, ставки, сади, парки, стайні, кузні, пекарні, льодовики, лазні, комори, – всі ці об'єкти постають як природне оточення колективного героя книги. Ліпнина, барельєфи, кахлі, ікони, дзеркала, килими, меблі, світильники, білизна, занавіски, ганки, світлиці, – це не колекціонування і не мистецтвознавчі вправи історика. Побутові речі в книзі Т.Таїрової-Яковлевої не просто перелічуються і описуються. Вони живуть життям своїх власників. Вони використовуються в церемоніях, супроводжують своїх хазяїв у мандрівках. Їх забирають із собою в заслання до Сибіру, їх замовляють, передають у спадок, з ними позують на парадних портретах. Де тільки можна, авторка уточнює, при яких обставинах «засвітилися» ті чи інші предмети: посаг, конфіскація майна у опальної старшини, сценарій прийому посольства, виконання службових обов'язків, відпочинок. Як правило, описи речей подаються разом з іменами їхніх власників. Отже, немає речей «взагалі». Речі – це оточення і продовження людини. Якою б не була деталізація речей, в центрі оповіді завжди знаходиться жива людина з її прагненнями, клопотами, амбіціями, смаками. Це – не музей. Це – світ людей, історія суспільства.

Ретельно перелічуючи деталі архітектурного декору будинків українських гетьманів і старшин, Т.Таїрова-Яковлева неодмінно знаходить людський еквівалент речам: в усьому цьому «багато наївності й сердечної простоти». Вона пильно розглядає деталі портретів XVII ст., щоб «наочно поглянути на них, краще зрозуміти й уявити». На портретах герої її книги постають «благополучними та задоволеними життям»; вони «сильні і витривалі». Володіння старшиною і гетьманами латинською мовою, деталі учнівського побуту (диспути, вистави, віршування, декламації, діалоги) дають підставу стверджувати: «це було суспільство освічених людей». В деталях української ранньомодерної вертепної традиції (культури) історик бачить цивілізаційні характеристики: «На відміну від західноєвропейського бароко, де велику увагу приділяли смерті... для українського

бароко головними сюжетами були військова слава, свята жертва, високий порив, перемога життя над смертю»⁹.

Після щедрої презентації всіляких добр, атрибутів, речей, фамільних цінностей, звичок і звичаїв Т.Таїрова-Яковлева у фінальному розділі своєї праці приходить до інтегральних характеристик: «це була нова еліта, ще не зіпсована, стримувана законами і традиціями...»; «одна з визначальних рис тогочасного суспільства – скромність»; «українське суспільство доби гетьманства вражає поєднанням південного темпераменту, витонченості бароко й сентиментальності»¹⁰.

В кінцевому підсумку Т.Таїрова-Яковлева реабілітує історичну гідність української еліти періоду «молодої Гетьманщини», знімає з образу козацької старшини нашарування класової зневаги, зверхньої поблажливості, безоглядної критики, які декілька поколінь істориків і аматорів від історії навішували на цю суспільну верству. Не через довірні статті українських гетьманів з царським, королівським, султанським урядами. Не через владні інтриги, схеми, коаліції. В масиві речей, в атмосфері традицій, ритуалів, етикету авторка знаходить феномен гідності цих людей. В її книзі українська еліта XVII ст. постає як спільнота людей статечних, позитивних, поміркованих, по-своєму скромних і по-своєму меркантильних, близьких до природи, із здоровими інстинктами, з почуттям службового обов'язку, підприємливих, хазяйновитих, відданих сімейним цінностям, з потягом до краси. Крок за кроком, перебираючи масу емпіричного матеріалу («дрібного» і маргінального з погляду традиційної історіографії), авторка створює цілісний образ, передає присмак епохи. Це – не проста деталізація, це цілеспрямована характеристика. Це робота над сутностями і сенсами.

Тим самим Т.Таїрова-Яковлева виправляє застарілу хибу української історіографії – надмірну політизацію питання про соціальне обличчя козацької старшини, безоглядне приписування їй класового егоїзму, зради, угодовства, падіння ідеалів. Невелика книжка Т.Таїрової-Яковлевої елегантно і ненав'язливо все ставить на свої місце. Гетьманщина перед нами постає як живий організм. Не як шахівниця для монархів, а як світ, у якому жили люди цікаві, повнокровні, із здоровими інстинктами, з позитивною ментальністю.

Якщо від книги Тетяни Таїрової-Яковлевої віє романтизованим оптимізмом, то в книзі Ігоря Сер-

⁹ Там само. С.131.

¹⁰ Там само. С.113,148,150.

дюка¹¹ панує інший настрій. Тут постає «тотально патріархальне суспільство»¹², тут на першому плані соціальні «низи» («простолюд») – включаючи сиріт, байстрюків, жебраків, учнів-ремісників, безпритульних.

Авторське самовизначення Ігоря Сердюка – це «нова історія», культурно-історична антропологія. В тому числі він активно задіює техніку історії повсякденності. Присутність останньої засвідчена перш за все фактичними діями автора, але також і наявністю формальних маркерів у вигляді характерних зворотів у поіменуванні підрозділів книги, як то «повсякденні практики», «дитячий простір», «іншування своїх», «уявлення і практики».

Джерельна база дослідження І.Сердюка складається переважно з текстів, які здатні щедро постачати матеріал для історії повсякденності. Це щоденники гетьманської старшини та «автобіографічні твори «місцевого» походження», приватне листування, судові справи.

І.Сердюк педантично відстежує життєві практики досліджуваної доби: віддавання немовлят «мамкам»-годувальницям; контрацепція (вірніше, її фактична відсутність); подолання безплідності (включаючи чаклування); пологова інфраструктура; хрещення і довкола нього (хрещені батьки, інститут кумівства); «стратегії вибору імені» (кожен восьмий мешканець Полтави був Іваном, кожна восьма полтавчанка була Марією); поховальний ритуал; сповивання, одяг; простір дитинства (хата, піч, лава, піл, колиска, іграшки), «ігрові практики»; шукання долі поза батьківським домом.

Зібравши різноманітну інформацію, І.Сердюк виступає проти попередніх історіографічних практик, які грішили односторонністю, перебільшеннями і прямолинійністю в оцінках українського ранньомодерного суспільства.

Монографія Романа Любавського¹³ є послідовним і виразним випадком застосування технік історії повсякденності. Мало того, що її автор категорію повсякденності виносить на титул своєї книги. Він спеціально формулює низку зауважень з приводу методологічних особливостей цієї сучасної технології, а також він реально пише історію повсякденності індустріального Харкова 1920–30-х років. Він свідомо і системно вико-

ристовує характерні для технології історії повсякденності поняття і категорії: «стиль життя», «спосіб життя», «практики споживання», «техніки тіла».

Першою під скальпель історії повсякденності попадає така акція «нової влади», як «житловий переділ». Спочатку зацитовуються амбітні програмні документи більшовиків 1918–1920 рр. щодо «стандартів життя робітників». А потім з'ясовується, що харківські робітники у 1920 р. не поспішали заселятися в «буржуазні» квартали міста, бо остерігались потрапити через це в категорію «більшовицьких активістів». Там, де макроісторичний дискурс здатен лише констатувати сам факт розгортання зрівняльної кампанії, – мікроісторія, не задовольняючись лише аналізом «генеральних» урядових постанов і звітів, занурюється в рутину місцевої біжучої документації і з'ясовує, що все було не так просто і однозначно: робітники не поспішали «ощасливлуватись»! Опустившись на поверх нижче, перебравши стоси рутинних свідчень, історик засвідчує те, що було не під силу його попередникам, а саме: розрив між робітничою масою і тією партією, яка захопила владу в країні від імені цієї маси. Те, що макроісторія стверджує в кращому разі як загальне припущення, історія повсякденності показує переконливо і невідпорно: більшовицька влада була поверховою і узурпаторською.

Новий етап житлового будівництва, який розпочався з кінця 20-х рр., був поданий владою як щось унікальне: «міста-сади», «міста-комуни», «Новий Харків» та ін. Натомість Р.Любавський засобами історії повсякденності зриває маску соціальної утопії і витягує на світло земні обставини: «черга на житло»; такі дивовижні несподівані форми, як здавання отриманого від держави житла в оренду непманам; «самоущільнювання» заради здавання в оренду частину своєї житлової площі; небажання радянської номенклатури (начальства) жити в будинках-комунах.

Переходячи до виробничої сфери робітничого побуту, Р.Любавський не обмежується даними щодо зростання кількості підприємств і кількості робітників на них, щодо насичення виробництва новою (переважно імпортною) технікою. Він прагне «дослідження реального стану справ». І цей реальний стан відкривається саме завдяки погляду «зсередини» і «знизу». Автор звертає увагу на цехи, завалені виготовленою продукцією та залишками виробничих матеріалів, на надзвичайну скупченість та загроможденість цехів виробничим обладнанням, тісняву, надмірну кон-

¹¹ Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ, 2018.

¹² Там само. С.350.

¹³ Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. Харків 2016.

центрацію пилу та шкідливих газів, незадовільний стан вентиляції, погане освітлення цехів, нестачу побутових приміщень, і як наслідок – підвищений травматизм.

Власне, ці факти можна сприймати як «недоліки» (а при бажанні – як «тимчасові недоліки»). Але ось задіюються мікроісторичні сюжети, і стає зрозумілою принципова неможливість «насильного ощасливлення» робітництва і «штурмової» модернізації виробництва. Виявляється, правила виробничої гігієни і безпеки праці свідомо порушувались самими робітниками. Обладнання було налаштоване таким незбагненно алогічним чином, що за певних обставин робітники самі вимикали вентиляційне обладнання, бо воно заважало працювати: ливарники під час плавки металу не чули розпоряджень і вказівок майстра. А в іншій ситуації робітники забивали вентиляційну трубу сміттям, бо вона влаштовувала дикі протяги.

Історія повсякденності дозволяє чітко розставити акценти ще в одному сюжеті з історії «соціалістичного будівництва» – уніфікації і стандартизації харчування. В межах традиційних методів історіописання можна досить просто показати, що влада змушена була відмовлятися від власних амбітних планів, коригувати їх, вирішувати проблеми побуту і культури за залишковим принципом. Можна, зокрема, констатувати відставання у виконанні планів харчового забезпечення. Можна взяти готові дані з урядових документів, щодо того, що у 1930 р. по всій УСРР із запланованих 37 фабрик-кухонь було збудовано лише 9. Але тільки історія повсякденності здатна виставити справжню ціну отим дев'яти фабрикам-кухням, які нібито працювали на справу соціалізму! Тільки мікроісторична техніка здатна показати, що означали оті дев'ять. Тобто показати, що це не були ті фабрики-кухні, які здатні були будувати «новий» побут. Це не були осередки соціалістичної мрії. Там панували бруд, крадіжки, антисанітарія і хамство. Працівники «передових» закладів харчування уникали користуватися дорогою спеціальною технікою (автоматичні хліборізки, картоплечистки тощо), вона ржавіла і виходила з ладу. А там, де сама не псувалася, там їй допомагали вийти з ладу: «персонал закладів харчування сприймав імпорتنі побутові машини як своїх лютих ворогів й робив все можливе для того, щоб вивести їх із ладу, оскільки вони обмежували можливість спекулювати товарами харчування»¹⁴. Більше того: поруч з претензією на побудову «нового суспільства» існувала банальна

¹⁴ Там само. С.135.

патріархальна ієрархія. Одна з вірцево-показових фабрик-кухонь Харкова на великому «переводному» підприємстві мала окремий поверх для обслуговування інженерно-технічних працівників заводу: тут і спецодяг обслуговуючого персоналу був чистіший, і поводження ввічливіше, і їжа калорійніша. Це окремо взятий факт, але це не випадковий факт. Це факт-вирок. Одного такого факту достатньо, щоб завалити цілу систему пропагандистського галасу.

«У повсякденному житті трудівники керувалися радше життєвою раціональністю, ніж політичними гаслами», – підсумовує Р.Любавський¹⁵. Це вирок системі, вирок компартійній владі.

У проєкті Сергія Єкельчика «Повсякденний сталінізм»¹⁶ найпершою, але не найсуттєвішою ознакою застосування інструментарію історії повсякденності є вживання автором знакових категорій, притаманних саме цьому історіографічному напрямку: «аналіз радянського громадянства крізь призму щоденних практик», «радянська ідентичність», «щоденне політичне життя», «поєднання політичного й особистого в щоденному житті» і т. ін.

Прикметною рисою авторського стилю і ознакою застосування техніки мікроісторії є те, що кожен розділ своєї книги Сергій Єкельчик починає «історією»: випадком, казусом, ситуацією, мізансценою, мікроподією. І це додатково підкреслює налаштованість автора на розповідність, на зацікавлений розгляд людських долі і врешті – долі народу. Наприклад, автор описує нескінченний ряд випадків з життя перших повоєнних місяців (зокрема, моторошна картина публічної страти німецьких військовиків і поліцейських командирів – за нею спостерігали 200 тисяч глядачів на Хрещатику!) – і при цьому систематизує їх, знаходить спільний знаменник: «концепція ненависті»¹⁷.

Автор не пускає всю залучену емпірику на самоплив. Його техніка – це техніка «насиченого опису». Він коментує і пояснює усі дії своїх героїв – аж до жестів, фразеології, сленгу, інтонацій, міміки, антуражу, інтер'єру (наприклад, як обставляли виборчі дільниці домашніми меблями і кімнатними рослинами). Він супроводжує ці описи оціночними фразами та іронічними зауваженнями.

¹⁵ Там само. С.172.

¹⁶ Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. Київ, 2018.

¹⁷ Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. С.21.

Організуючими категоріями в перетворенні емпіричного масиву в струнку пояснюючу систему в книзі С.Скельчика виступають такі його улюблені формули, як «політичний ритуал», «практики», «життєві стратегії». Одна з таких системоутворюючих «практик» – торги з владою: маси робили вигляд, що приймають запропоновані владою правила гри, і терпляче і невідступно використовували цю гру для досягнення своїх цілей – за безпечення бодай мінімальних життєвих умов.

Серед «життєвих стратегій» описуються «оволодіння мистецтвом марксистської фразеології і газетних штампів»; дезертирство робітників з найбільших промислових підприємств Києва: їх не влаштовувала злиденна зарплата і продуктивні пайки; вибори як плацдарм і момент для торгів громадян з владою: за пенсії, прописку, допомогу малозабезпеченим, громадський транспорт, ремонт житлових будинків, електропостачання, скасування продуктивних карток і здешевлення товарів.

Значна частина авторських коментарів, якими автор «насищує» свої описи, є іронічними: «добровільно-примусово»; завезення продуктів перед святом 1 травня як «хабар народу від влади»; черги перед виборчими дільницями як архетип («за кілька десятиліть дефіциту й пайків населенню прищепили звичку постояти в черзі»); школи політичного навчання як «світ політичних ілюзій, у якому одна сторона вдавала, що вчиться, а інша – що керує процесом»; політична акція як ярмарок («дорослі суміщали прояви любові до Сталіна з покупками, випивками й танцями, часто в тому самому приміщенні, де вони щойно урочисто чекали на право проголосувати»; «святковий натовп прославляє радянські досягнення саме за нові споживчі можливості»; робітники «охочіше проявляли любов до вождя на виборах, ніж у щоденних жертвах на робочому місці»; результати виборів 1950 року «переплели результати попередніх виборів...».

Наша історія в світлі історії повсякденності постає у зовсім іншому вигляді. Візьмемо той момент, що класична історіографія знає про 99% явки громадян СРСР на вибори, і навіть робить з цього приводу іронічні зауваження. Але Сергій Скельчик розбирає технологію підготовки і проведення виборів просто по гвинтиках, на додаток написавши детальний сценарій поведінки виборців. І ось перед нами вже не поверхова констатація – 99, а повне уявлення про атмосферу, і ми розуміємо, що раніше (до цього дослідження) ми не розуміли справжньої ваги цього неправдопо-

дібного показника. І що це не показник навіть, а семіотичний ключ до розуміння суті режиму. Відтворивши низку неймовірних (з точки зору класичної історіографії) ситуацій, автор відновлює справжню ціну отих 99. Наприклад: наполегливо ставилося завдання не лише щоб проголосували усі 100% виборців, а щоб усі проголосували до 8-ї ранку! І справді, перед дверима виборчих дільниць на момент їх відкриття були довгі черги і штовханина. І дехто займав цю чергу ще звечора попереднього дня! І на виборчі дільниці громадяни йшли не просто щільними потоками, а здебільшого з прапорами, оркестрами, квітами, портретами вождів і керівників, – картина, яку повноцінно можна передати тільки засобами мікроісторії.

Зрештою, важливим є не тільки те, що стверджує історик, а й те, як він це робить. А обґрунтовує він своє бачення безвідпорно. Він максимально активізує силу читачевої уваги. Він створює багатовимірний образ, багатопланову модель історичної дійсності і врешті залишає в свідомості читачів багато чого іншого окрім «прямих» положень щодо епохи, коли жили «сталінські громадяни».

«Людський вимір» історії – черговий раунд пошуків філософського каменя пізнання минулого. На цей раз йдеться про намагання подолати такий дефект гранднарративної історії, як надмірне спрощення картини людської драми, чорно-біле представлення переможців і переможених, категоричність висновків, юридична ілюзія, втрата елементу непередбачуваності подієвих сценаріїв. Пізнавальні потенції сучасних лабораторій дослідження минулого зміцніли достатньо для того, щоб замахнутися на більш амбітні цілі: не задовольняючись абстрактними спекуляціями з приводу пояснення мотивів людської діяльності, спробувати досягти повної конкретної ясності.

Між іншим, необхідно бачити одну цікаву методологічну деталь: ентузіасти «повернення живої людини» в історію жодним чином не протиставляють свої пошуки іншим історіографічним напрямом, у тому числі макроісторичним.

Для реалізації програми історичного мікроаналізу потрібні дві речі: великі масиви даних особливого типу і задіяння інтелектуально вибагливих інтерпретаційних технологій. А це важкий шлях.

References

- Krom M.M. Istoricheskaya antropologiya. Uchebnoe posobie. Sankt-Peterburg; Moskva: Izdatelstvo Yevropeyskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 2010. 214 s.
- Grene Zhan-Iv. Razmyshleniya o «kriticheskom povorote». Odissey-2005. Moskva, 2005. S.138–139.
- Revel Zh. Mikroistoricheskiy analiz i kontruirovaniye sotsialnogo. Odissey-1996. Moskva, 1996. S.114–116.
- Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu (1921–1928 rr.) / Vidp. red. S.V.Kulchytskyi. V 2 ch. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2009–2010.
- Povsiakdennia rannomodernoi Ukrainy. Istorychni studii v 2-kh tomakh / Hol. red. V.Smolii; Vidp. red. V.Horobets. – Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2012–2013.
- Istoriia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka. Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii, Pereiaslav-Khmelnytskyi, 14–15 travnia 2010 r. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2010.
- Istoriia radianskoi povsiakdennosti: na perekhresty dzherel. Zbirnyk materialiv Vseukrainskoho naukovo-teoretychnoho seminaru, 14–15 travnia 2015 r., m. Vinnytsia. Vinnytsia, 2015.
- Starchenko N. Chest, krov i rytoryka. Konflikt u shliakhetskomy seredovyschi Volyni (druha polovyna XVI – XVII stolittia). Kyiv: Laurus, 2014. 510 s.
- Stratehii ta rytualy konfliktu: shliakhetskyi sotsium Volyni zlamu XVI i XVII st. Dzherela ta interpretatsii / Uporiad. N. P. Starchenko. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2020. 615 s.
- Starchenko N.P. Ukrainski svity Rechi Pospolytoi. Istoriï pro istoriiu. Kyiv: Laurus, 2021. 616 s.
- Tairova-Yakovleva T. Povsiakdennia, dozvillia i tradytsii kozatskoi elity Hetmanshchyny. Kyiv: Vydavnytstvo «Klio», 2017. 184 s.
- Serdiuk I. Malenkyi doroslyi: Dytna y dytnstvo v Hetmanshchyni XVIII st. Kyiv: K.I.S., 2018. 456 s.
- Liubavskyi R. Povsiakdenne zhyttia robitnykiv Kharkova v 1920-ti – na pochatku 1930-kh rokiv. Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 2016. 226 s.
- Yekelchuk S. Povsiakdenniy stalinizm: Kyiv ta kyiany pislia Velykoi viiny. Kyiv: Laurus, 2018. 306 s.